

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙНИНГ “АЛ-ҲИДОЯ” АСАРИДА ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРНИНГ МАЗМУНИ

Б.Ботиров

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

таянч докторанти

Тел: 94 611-52-93; 90 925-00-93.

АННОТАЦИЯ

Мазкур тадқиқот жараёнида Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ал-Ҳидоя” асари ва унда инсон ҳуқуқ ва эркинликларнинг мазмуни тўлақонли таҳлил қилиб ўтилди. Бугунги фуқаролик жамиятида инсонларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш халқаро ҳамжамият ва давлатларнинг долзарб вазифаларидан бирига айланди.

***Калит сўзлар:** “Ал-Ҳидоя”, инсон ҳуқуқи, инсон эркинлиги, “Жиноятлар бўлими”, Жизия ҳақида.*

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования был полностью проанализирован труд Бурхониддина Маргинани «Аль-Хидайя» и содержание в нем прав и свобод человека. В современном гражданском обществе обеспечение личных прав и свобод людей стало одной из актуальных задач международного сообщества и государств.

***Ключевые слова:** «Аль-Хидайя», права человека, свобода человека, «Управление по расследованию преступлений», о Джизии.*

КИРИШ

Халқаро ҳуқуқ нормаларидан тортиб то давлатларнинг бош қомусларигача инсонларнинг яшаш ҳуққи, шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқи, шахсий эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқи, турар жой дахлсизлиги, тажовузлардан ҳимояланиш ҳуқуқи, эркин касб танлаш ҳуқуқи, мулоқот, фикрлаш ва сўз эркинлиги, виждон ва диний эътиқод эркинлиги ва бошқа бир қатор ҳуқуқларини ўзида акс эттирган. Бу бўйича қатор ҳуқуқий механизмлар ва тузилмалар ишлаб чиқилган.

Мусулмонлар мамлакатларида эса бундай тизим аллақачон ислом ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган. Манбалари ва узоқ муддатли тажрибадан ўтган қонун-қоидалар тизими яратилган. Бу нормалар замонавий қонунчилик мазмунида ҳам ўз аксини топган.

Ислом ҳуқуқи нормаларини жамлаган меъёрлар шариат деб аталади. Ислом шариатининг асоси беш мақсад: инсоннинг дини, жони, моли, ақли ва насабини муҳофаза қилишдан келиб чиқади. Бу борада эса инсон ва унинг унинг ҳаётини муҳофаза қилиш, инсонга эркин яшаш шароитларини яратиб бериш ислом ҳуқуқининг бош мақсади саналади.

Бурҳониддин Марғиновичнинг “ал-Ҳидоя” асари ислом ҳуқуқи борасида ҳанафий фикҳининг мўтабар манбаси ҳисобланади. Мазкур манба ўзида ибодат ва муомалот масалаларига доир турли мавзуларни ўзида жамлаган бўлсада, унинг бош мақсади инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилгандир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Инсонларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари борасида сўз борса, албатта, яшаш ҳуқуқи дастлаб тилга олинади. “ал-Ҳидоя” асарида ҳам инсон ҳаёти ва унинг муҳофазасига доир бир нечта норма ва ҳуқуқлар белгиланган. Жумладан, манбанинг “Жиноятлар бўлими”да қотиллик, яъни инсон жонига тажовуз қилишнинг 5 та кўринишлари ҳақида сўз боради¹. Улар: қасддан, қасдга ўхшаш, хато қилиб (эҳтиётсизлик оқибатида), хатонинг ўрнида ва бирор сабаб билан қилинган қотилликлардан иборат. Марғинович уларнинг сабаб ва кўринишларини бирма-бир шарҳлаб беради. Уларнинг энг оғир оқибатлиси қасддан сабабсиз бир жонга қасд қилиш бўлиб, бу Қуръон ва суннат билан ҳаром қилингани ва бундай қотиллик содир этишнинг оқибати жаҳаннам бўлиши таъкидланади.

Шунингдек, озод инсон, кул, мусулмон, зиммий (мусулмонлар орасида яшовчи бошқа дин вакили) бўлишидан қатъий назар инсон жонига қасд қилиш оғир жиноят эканлиги ва қотилликни амалга оширган шахсга ҳам шундай жазо (қасос) белгиланиши келтириб ўтилади.

Мазкур “Жиноятлар бўлими”да шахсий эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқи, тажовузлардан ҳимояланиш ҳуқуқига тегишли нормалар мавжуд. Мавзу давомида Марғинович инсоннинг нафақат жонига, балки тана аъзоларига зарар етказиш ҳам оғир жиноят ҳисобланиши, бир инсоннинг кўли, кўзи, тиши каби тана аъзоларининг қотили бўлса, унинг ҳам ўша тана аъзоларига қасос белгиланишини таъкидлайди².

¹ Бурҳониддин Марғинович. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 3-4. – Б. 493.

² Ўша асар. – Б. 495-496.

Агар бир инсонни жони хатодан (эҳтиётсизлик оқибатида) зарар етказса, унга дия ва каффорат лозим бўлиши айтилади.

Умуман олганда, ислом ҳуқуқи манбаларида инсон ва унинг ҳаёти қадрли бўлиб, унинг муҳофазаси шарият қонунлари асосида биринчидан муҳофаза қилинади, иккинчидан ривожланиши учун шароит яратиб беради.

Виждон ва эътиқод эркинлиги ислом ҳуқуқида тўлиқ таъминланган. Ислом диёрларида яшаётган ўзга дин вакиллари, аҳли китоб (насоний ва яҳудий динига эътиқод қилувчилар) ва мажусийлар (оловга сиғинувчилар) аҳли зиммий ҳукмида бўлиб, ўз эътиқодларини давом эттира олган. Жамият аъзолари орасида эса ислом ҳуқуқи нормалари тадбиқ этилган. Шунга қарамасдан, аҳли зиммийлар учун бир қатор имтиёзлар мавжуд бўлган. Жумладан, ислом диёрларида яшаётган ўзга дин вакиллари хирож ва ушр каби солиқлардан озод этилган. “Ал-Ҳидоя” асарининг “Жизя ҳақидаги боб”ида Марғинович Аҳли китоб ва мажусийлардан бизя (киши бошига олинаган жон солиғи) солиғи олиншини айтади³.

Ажам (араб миллатидан бошқа халқлар)лардан бўлган бутпараст (бут ва санамларга сиғинувчилар) ҳам ислом диёрида бемалол яшашлари мумкинлиги, улардан хирож ва ушр солиқлари олинмаслиги, фақатгина бизя тўлашлари шарт қилиб қўйилгани белгиланган. Аммо араблардан бўлган бутпарастлар ва муртад (ислом динидан юз ўгирган шахс)лардан бизя ҳам олинмаслиги келтирилади. Улрга бошқа жазо тайинланади.

Шунингдек, аҳли зиммийларнинг аёллари ва вояга етмаган гўдақларидан ҳам бизя солиғи олинмаган⁴. Бу билан уларга нафақат диний эътиқод эркинлиги берилган, балки аёллар ва болаларнинг ижтимоий ҳимояси таъминланган.

Ислом диёрида яҳудий синагогаси, насроний черкови ва мажусийам бутпарастларнинг ибодатхоналари мавжуд аввалдан мавжуд бўлса, ўз фаолиятини эркин олиб борган. Лекин янгидан черковлар қуришга рухсат берилмаган⁵. Ўзларининг мавжуд ибодатхоналарида ибодат қилишларига эса ҳеч қандай монъелик қилинмаган.

Бу эса ислом диёрларида яшовчи мусулмонлар ва ўзга дин вакиллари ўртасида диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлашда муҳим ўрин тутган.

³ Бурхониддин Марғинович. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 1-2. – Б. 430-431.

⁴ Ўша асар. – Б. 431.

⁵ Ўша асар. – Б. 433.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлардан бири шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқи бўлиб, бугунги глобаллашув жараёнида ушбу масала долзарб аҳамият касб этмоқда. Ислоҳ ҳуқуқи манбаларида мазкур масалага ҳам алоҳида тўхталиб ўтилган. Жумладан, Бурҳониддин Марғиноний “ал-Ҳидоя” асарининг “Даъволар ҳақидаги бўлим”ида инсон ўзига етказилган моддий ёки маънавий зарар юзасидан қозига даъво билан мурожаат қилиши мумкинлиги айтилади⁶. Бунда даъво қилувчилар мусулмон, аҳли китоб ёки мажусий бўлсин бир хил ҳуқуққа эга бўладилар. Фақатгина даъво қилувчи шахс маълум далилий ашё ёки гувоҳ билан мурожаат этилиши талаб этилади.

Шунингдек, агар гумондор шахс даъво қилинган ишлардан бош тортса, даъво қилувчи шахс ундан қасам ичишини қозидан талаб қилишга ҳақли бўлади. Агар гумондор шахс аҳли китоб ёки мажусий бўлса, яҳудий дини вакиллари “Мусо алайҳиссаломга Тавротни нозил қилган Аллоҳ билан қасам” деб, насроний дини вакиллари “Исо алайҳиссаломга Инжилни нозил қилган Аллоҳ билан қасам” деб, мажусийлар эса “Оловни яратган Аллоҳ номи билан қасам” деб қасам ичадилар⁷.

Бу ҳолат нафақат мусулмон ва бошқа дин вакиллариининг шаъни ва обрўси ҳимоя қилинади, яна уларнинг эътиқод эркинлиги ҳуқуқи ҳам таъминланишига олиб келади.

Шунингдек, қозининг ҳузурида диний ва мартабасидан қатъий назар қонун олдида тенглик принципи амал қилади. ушбу қоидалар орқали мусулмон ва ўзга дин вакиллариининг иборат инсонларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни ва қадр-қиммати муҳофаза қилинади.

Марғиноний ўз асарининг “Гувоҳликлар ҳақидаги бўлим”ида гувоҳликнинг мартабаларини зикр этади. Улар орасида энг юқори мартабада бир аёл-қизга зино қилганлик ҳақида гувоҳлик берилса, унга тўртта эркак гувоҳлик бериши шарт қилинади. Акс ҳолда қолганлар тухмат қилган деб жазоланади. Шунингдек, ҳад (жазо) ва қасос лозим бўладиган масалаларда иккита эркак кишининг гувоҳлиги қабул қилинади. Қолган барча ижтимоий-диний масалалар: никоҳ, талоқ, идда, вақф, сулҳ, ваколат, васият, ҳадя, иқроор, насабни даъво қилишда икки эркак ёки бир эркак ва икки аёл кишининг гувоҳлиги қабул қилинади.

⁶ Бурҳониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 3-4. – Б. 170.

⁷ Ўша асар. – Б. 175.

Ушбу қоидадан ислом ҳуқуқида аёл-қизларнинг шаъни ва кадр-қиммати ўзига хос ҳуқуқий механизм нормаси асосида қаттиқ муҳофаза қилиниши келиб чиқади. Аёл-қизларнинг шаъни унинг номуси ҳисобланади. Бир аёлнинг орномусига қарши гувоҳлик бериш ёки унинг шаънини ерда уруш осон иш эмас. Чунки бу билан бутун оила, унинг келажаги ва жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларга путур етади. Шу боис ислом ҳуқуқида барча ижтимоий, иқтисодий ва диний масалаларда икки кишининг гувоҳи етарли бўлиши белгилаган бўлса, аёл-қизларни зино қилишда айблаш, унинг шаънига дахл қилишда тўрт эркак кишининг гувоҳлиги шарт қилинади.

Агарда зинога айблашга етарли гувоҳ топилмаса, кишилар ўзларини туҳмат ва жазодан сақлаш учун бундай ишлардан узоқ юришга ҳаракат қилади.

Шунингдек, гувоҳлиги қабул қилинадиган ва қилинмайдиган тоифалар ҳам мавжуд. Марғиноний гувоҳ қабул қилинмайдиган шахсларга: кўзи ожиз, кул, туҳмат билан жазоланган (тавба қилиб, тўғри йўлга қайтган бўлса мустасно), отанинг ўз боласига, болани ўз отасига, болани бобо ва бувисига, эр-хотиннинг бир-бирларига, муҳаннис (ахлоқи бузуқ шахс), маълум ҳақ эвазига азада йиғлаб берувчи ва қўшиқ айтувчи аёллар, ёлғонни сув қилиб ичиб юборадиган шахслар, жамоат жойларида бавл қиладиган ва овқатланадиган шахсларни киритади⁸.

Баъзи масалаларда аҳли зиммийлар, хунасоларнинг ҳам гувоҳлиги қабул қилинадиган тоифаларга кириши таъкидланади.

Демак, инсоннинг шаъни ва кадр-қиммати барча ҳуқуқий давлат ва фуаролик жамиятининг бош мақсади бўлиб келган. Ислום ҳуқуқи манбалари ҳам ўз қонун-қоидаларини ушбу тамойил асосида ишлаб чиққан. Бурҳониддин Марғиноний “ал-Ҳидоя” асари диний эътиқодидан қатъий назар барча инсонларнинг шаъни шариат қозилик институти орқали қонун нормалари билан муҳофаза қилиниши таъкидлайди. Шунингдек, аёл-қизларнинг шаъни ва кадр-қимматини камситиш ёки айблашда қўшимча далил ва гувоҳлар талаб қилиш механизмини жорий этади.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлардан яна бири – бу ёзишмалар ва телефондаги сўзлашувлар сирини ошқор қилмаслик ҳуқуқи ҳисобланади. Марғиноний “ал-Ҳидоя” асарида алоҳида “Гувоҳликдан қайтиш ҳақидаги бўлим”да гувоҳлар ҳукм чиқишидан олдин ўз гувоҳликларидан қайтадиган бўлса, уларга ҳеч қандай жазо ёки талаб қўйилмаслиги, бу иш жоиз бўлиши айтилади⁹.

⁸ Бурҳониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 3-4. – Б. 175-177.

⁹ Бурҳониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 3-4. – Б. 146-147.

Шунингдек, агар гувоҳларнинг гувоҳлиги билан қози ҳукм чиқарса, гувоҳлар кейинчалик ўз гувоҳликларини қайтариб оладиган бўлсалар, ўртадаги млукий зарарни маълум қисмини гувоҳлар қоплаб бериши таъкидланади.

Умуман олганда, гувоҳлик масаласида ёлғон гувоҳликдан қайтарилган. Гувоҳ бўлишган қочишдан ҳам қайтарилган. Лекин ёлғон, тухмат ёки сирни ошкор қилиш борасидаги гувоҳликдан қайтишларига рухсат ҳам берилган. бу эса инсонларнинг шахсий ҳуқуқлари кафолати бўлиб хизмат қилган.

Шахсий ҳуқуқлардан бўлган – турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи ҳам барча инсонлар шаъни ва уларнинг шахсий эркинлигини таъминлаш учун белгиланган ҳуқуқ нормаларидан саналади. Марғиновий “ал-Ҳидоя” асарининг “Жиноятлар ҳақидаги бўлим”ида бу ҳақида сўз боради. Инсон яшаб турган хонадонига тунда биров кириб, ўғирлик қилса, у эгаси уни тутиб олиб ёки ортидан бориб, ўғрини ўлдириб қўйса, унга жазо ёки каффорат лозим бўлмаслиги келтирилади¹⁰.

Демак инсоннинг хонадони ва ундаги мол-мулклар қонун ҳимоясида бўлади. унинг дахлсизлигига ким зиён етказса, хонадон соҳиби уйига тунда ўғриликка тушган ўғрини ўлдириб қўйса, унга ҳеч қандай жазо тайинлаймайди. Бу билан инсонларнинг турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи келиб чиқади. Шунингдек, ислом манбалари бировнинг уйига рухсатсиз киришдан, ҳаттоки, дарвози очик уйга ёки девори паст уйга кўз ташлашдан қайтаради.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинлик тушунчасини намоён этувчи ҳуқуқлардан бири – сўз ва фикрлаш эркинлиги ҳуқуқи ҳисобланади. Айниқса, бугунги ахборот коммуникация технологиялари ривожланган даврда тўғри ва ишончли сўз ҳамда ахборотнинг кадри беқиёс аҳамиятга эга. Чунки “ким ахборотга эга бўлса, дунёни бошқаради” деган фикр ХХI – ахборот асрининг бош тамойилига айланган. Ислом таълимотида сўз муқаддас. Инсон бир калима билан диндаги юксак мақомларга эга бўлиши ёки аксинча энг қуйи поғонага тушиб кетиши мумкин.

Ислом ҳуқуқида белгиланган кўплаб нормалар инсоннинг биргина оғзидан чиққан сўз билан амалга оширилади. Мисол учун савдода бошқа инсоннинг мулки бўлган нарсани бир кишига “сотдим” сўзини ишлатиши ҳамда олувчи томон ушбу нарсани “сотиб олдим” дейиши билан ҳалол бўлади. Яна икки қарама-қарши жинсдаги инсон никоҳ ақдида қизнинг “бағишладим” ва эркак кишининг “қабул қилдим” деган сўзи билан никоҳ шартномаси тузулиб, икки инсон бир-бирига маҳрам бўлади. Яна никоҳда икки гувоҳнинг бу сўзларни

¹⁰ Ўша асар. – Б. 501.

эшитиши билан уларнинг гувоҳлиги мукамал бўлади. Шунингдек, никоҳда никоҳланувчиларнинг ўрни вакил қилинган шахсларнинг ҳам сўзлари эътиборга олинади¹¹.

“Ал-Ҳидоя” асарининг “Никоҳ ҳақидаги бўлим”ида мусулмон эрнинг аҳли зиммий аёлга никоҳланиш жараёнида икки зиммий гувоҳ бўлса, Абу Ҳанифа қа Абу Юсуф наздида жоиз бўлиши, Имом Муҳаммад ва Зуфар эса жоиз эмаслигини таъкидлагани келтириб ўтилган¹².

Яна бир инсонга мусулмон нисбатини бериш, унга исломнинг муомаласини қилиш учун унинг биргина имон калимасини айтиши кифоя қилади.

ХУЛОСА

Шунингдек, бир инсонни жазолаш ёки уни жазодан қутқариб қолишда белгиланган гувоҳларнинг биргина сўзлари етарли бўлади. Буларнинг барчаси исломда сўз ва фикрлаш эркинлигига далилдир.

Таълим ва тарбия олиш инсоннинг, айниқса, болаларнинг энг асосий ҳуқуқларидан бири саналади. Ислом таълимоти ота-онага фарзандлари олдида учта энг муҳим мажбуриятни юклайди. Шулардан бир фарзандига ўзи яшайдиган даврнинг таълим-тарбиясини бериши, агар бунга қодир бўлмаса, таълим олиши учун шароит яратиб беришга ҳаракат қилиши лозим бўлади. бу эса фарзандларнинг ҳақ (ҳуқуқ)ларидан ҳисобланади.

REFERENCES

1. Бурҳониддин Марғинович. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994

¹¹ Бурҳониддин Марғинович. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 1-2. – Б. 194-195.

¹² Ўша асар. – Б. 195.